

**מתוך "נתן אלתרמן – פרקי ביוגרפיה" / מנחם דורמן (בעריכת דבורה גילולה)
פרק שלישי – תל-אביב והגימנסיה "הרצליה"**

א

בעיני תושבי "תל-אביב הקטנה" של שנות העשרים, לא קטנותה של עירם היתה סימן-ההיכר שלה, אלא אדרבא – תעוזתה וגידולה המופלג, הקדחתני, למן גמר המלחמה ומתן הצהרת-באלפור. תוך שני עשורים, בקירוב, נהפכה שכונת-וילות קטנה שליד יפו לכרך בן ארבע רבבות נפש, בסוף שנת 1925. מאז יסודה ב-1909 עברו על עיר זו כמה וכמה פורענויות ארצישראליות, שהקשות שבהן היו הגירושים התורכיים בחנוכה תרע"ד (1914) ובפסח תרע"ז (1917) ואחר-כך הפרעות שפרעו ערביי יפו בניסן תרפ"א (1921). "העלייה השלישית" נתפשטה על פני כל הארץ, סללה כבישים וכבשה עמקים בצפון, ואילו "העלייה הרביעית" נתרכזה בעיקר בדרום, בתיתה דחיפה עצומה לבנייה של "העיר העברית הראשונה", ככינויה של תל-אביב בתקופתה ההירואית והרומאנטית. באמצע שנת 1924, בתוך משבר התערותה של העלייה החלוצית הריבולוציונית, התפרצו לארץ, באופן פתאומי כמעט, גלי עלייה המונית של סתם יהודים, של יהודים-מהגרים מאירופה המזרחית, מרומניה, מליטא ופולין. כבר אז, ולא-כל-שכן אחר-כך, קראו לעלייה זו בשם "עליית-גראבסקי", כביכול שרק מחמת גזירותיו הכלכליות של רש ממשלת פולין דאז יצאו יהודים ברבבותיהם ועלו לארץ-ישראל. אפס לאמיתו של דבר לא היתה עלייה זו פחות ציונית מכל עלייה אחרת, שכל העליות התחוללו, בשיעור זה או אחר, גם מחמת הגוי המציק. תל-אביב נטלה תשעה קבים של עלייה זו, שרובם סוחרים, חנוונים ובעלי-מלאכה, עד כדי כך שתוך תריסר חודשים ומעלה הכפילה את אוכלוסיה בין השנים 24-25. יש אומרים, כי גידול עירוני כזה, קצב כזה של גידול עיר, כמעט לא היה לו אח ודוגמה בתולדות בנין ערים בזמנים המודרניים.

ובכן, תל-אביב זו, שאליה הגיעה ובה התיישבה משפחת אלתרמן בניסן תרפ"ה, היה עיר נבנית במלוא מובן המלה, עיר בעיצומו של בנין, עינים ורגלים נתקלו על כל צעד ושעל במעשה בנייה בלתי-פוסקת. תל-אביב פשטה צורת עיירה ולבשה צורת כרך. קצת ותיקיה היו קובלים, כמובן, שבולמוס של בנין תקף את עירם, שהנה מקימים בה "מגרדי-עננים" (אלו הבתים בני שתים, שלוש קומות); שהנה נחלת-בנימין החמודה, על בתיה הקטנים וגינותיה המטופחות, נמחקת והולכת ואף היא נבלעת יותר ויותר בתוך "המרכז המסחרי"; וגם רחוב הרצל הצנוע מתחיל לאבד את צביונו השקט. בקצה הצפון של העיר נכבש "תל-נורדוי", ודרך-החול שיורד ממנו דרומה, סמוך לים, נהפך ל"רחוב הירקון", המתכסה ב"שריון של מלט", שעליו הולכים לא עוד רק גמלים מחבון ומעבר-הירדן, עמוסי זפזיף לבנייה, כי אם גם אוטומובילים חדשניים, המקימים רעש יומם ולילה ומסכנים את הנפש "עוד יותר מאשר ברחוב נחלת-בנימין". בעיר מתרבים מקרי תאונות של כלי-רכב ממוכן, עד

כדי כך שמתמנה שוטר מיוחד, רוכב-על-אופניים, המשגיח על מהירות התנועה ביחוד ברחוב אלנבי, אשר נתברך זה-עתה באוטובוסים גדולים, מיסודה של חברת "גלי אביב". ואין צריך ומר, כי קצב כזה של עלייה, מצד אחד, הנכנסת לתל-אביב המונים-המונים, וקצב כזה של בנייה, מצד אחר, שחרף מהירותה ופזיזותה אינה מדביקה את היקף הביקוש של האוכלוסין החדשים, עוררו לאלתר מחול של ספרות נוסח "חאפ", הן מצד מחיר המגרשים והן מצד מחיר הדירות והבתים. כנגד זאת התנהלה מלחמת בספרות וב"ספקולאנטים", מלחמה שבה השתתפו לא רק פועלים, שכירי-יום, כי אם סופרים ומורים, בסגנון הימים ההם, ובראשם הד"ר בוגרשוב, איש הגימנסיה "הרצליה". ואם תאמר שביט-ספר זה, שנקרא על שם מייסד הציונות המדינית, בנה עיר זו, שנקראה על שם האוטופיה שלו ("אלטנוילאנד" – תל-אביב, תרגום סוקולוב), לא פחות משבנתה העיר את בית-הספר – אין אתה תופס לשון-גוזמה לגבי תל-אביב שבשנים ההן. וכבר היו דברים מעולם, אצלנו ואצלם, מיבנה ועד לבולוניה ועוד.

גורמים מגורמים שונים עשו אז את תל-אביב למרכז תרבותו המתהווה של הישוב היהודי בארץ-ישראל. דווקא תל-אביב שצמחה על החולות, בלא שום שורשי מסורת או יתרונות טבעיים – תל-אביב ולא ירושלים או חיפה. אמנם לשתי הערים האלו היו כמה וכמה יתרונות על פני תל-אביב הצעירות. חיפה – עיר הנמל הבינלאומי, שמצדדים שונים בישרו לה עתיד גדול. הצביעו על ה"הינטרלאנד" שלה – עמק-הירדן ועמק-יזרעאל. ההסתדרות הכללית של העובדים העברים נוסדה בחיפה ולא בתל-אביב. ומה לנו כירושלים הקוסמופוליטית והקוסמודתית. מספר יהודיה היה גדול פי כמה וכמה ממספרי תושבי תל-אביב; בה הוקמה האוניברסיטה העברית; בה ישב שלטון המאנדאטור, והעיקר – כל ציוני שראה את הבית-הלאומי כמדינה-בדרך, ראה את ירושלים כבירת המדינה היהודית שלעתיד-לבוא. ואף-על-פי-כן, לא בירושלים, עיר-הקודש, כי אם בתל-אביב החילונית נתרכזו, למן שנות העשרים ואילך, עיקר המאמצים ליצור כלים מכלים שונים לתרבות עברית, ארצישראלית, נוסח חדש. לטוב ולרע - מאמצים אלו של הכלל ושל יחידים, אנשי-סגולה, נטבעו בחותם התל-אביבי. בזמנו היה עתונות עברית ירושלמית, קודם "הלבנון" ו"החבצלת" של יואל משה סלומון וישראל דב פרומקין, ואחר-כך "הצבי" ו"האור" של אליעזר בן-יהודה; "הארץ" של ד"ר משה גליקסון ו"דבר" של ברל כצנלסון, שני העתונים התל-אביביים הקלאסיים שנוסדו בשנים תרפ"ג ותרפ"ה, היו יצורים שונים לגמרי מצד ההשקפות ומצד הסגנון. התיאטרון הארצישראלי, למן התא"י, "האהל" ו"הקומקום", אמו-הורתו היתה תל-אביב, שהעמידה אז גם את ה"עדלידע", את הקארנוואל הפורימי. אחד-העם וביאליק, משעלו לארץ-ישראל, זה בתרפ"ב וזה בתרפ"ד, השתקעו בתל-אביב, כמו ברנר ועגנון, ברש ובן-ציון ודבורה בארון לפנייהם, אלא שלהשתקעותם של ביאליק ואחד-העם כאן היתה משמעות היסטורית וסמלית; עם עלייתם של חיים נחמן ביאליק וחבורת הסופרים אשר עמו, עלתה הספרות העברית לארץ-ישראל, למכורת-הקדומים שלה, אם כי סופרים עבריים חשובים נותרו עדיין בתפוצות הגולה (שופמן, שניאור, יצחק קצנלסון וצעירים מהם לעשרות).

ב

הנה בקיצור נמרץ, כזאת וכזאת, היתה, תל-אביב זו, שאליה נכנסו באביב 1925 יצחק אלתרמן ובני משפחתו. קודם-כל צריך היה לחפש ולמצוא דיור מתאים לחמש נפשות, מהן זקנה אחת ובן ובת. וזה

היה קשה למדי, אולי לא קל יותר מאשר בזמנו למצוא דירה במוסקבה, בקייב ובקיישינוב. מחירי הדירות האמירו באופן פראי מדי שבוע בשבוע כמעט. יצחק אלטרמן לא היה משופע באמצעים מעולם, לא-כל-שכן עכשיו שהוצאות העליה היו מרובות, ומאידך - מישרה קבועה טרם נמצאה לו במקום-המגורים החדש. ביני לביני הסתדרו איך-שהוא, עד ששכרו דירה, מתקבלת על הדעת פחות או יותר, ברחוב ברנר 18. נתן נרשם לגימנסיה "הרצליה" ואחרי חג-הפסח החלו הלימודים.

בשנים ההן עמדה "הגימנסיה העברית הראשונה" בתוך "העיר העברית הראשונה" במלוא פריחתה, ואף-על-פי שכבר היתה מבוססת דיה ובעלת מסורת ברוכה אחרי י"ז שנות קיומה, עדיין לא קיפחה את רענותה או את להט אמונתם של מייסדיה, שלבית-ספר זה יש יעוד לאומי-ציוני, הרבה מעבר להקניית השכלה תיכונית בלשון עברית. יש לזכור כי לידתה של גימנסיה זו קשורה היתה באותם גורמים ובאותם אישים, שכבר הזכרנום לעיל, לרגל הופעתו של גן-הילדים העברי ברחוב היהודי של פולין ורוסיה. לא במקרה נולדו שני המוסדות הפדגוגיים, שם ופה, באותן השנים של 1909 ו-1910, ולא במקרה מזדקרים שוב ושוב שמותיהם של יצחק אפשטיין ושל אליעזר בן-יהודה. מייסדי הגימנסיה: מטמון-כהן, מוסנזון ובוגרשוב, לא נתכוונו להקים עוד בית-אולפנה אחד בארץ-ישראל, המקנה השכלה "בינונית" (כך אמרו אז) לבני אמידים, העתידים ללמוד באוניברסיטאות בחו"ל, מיעוטם חוזרים למכורה, רובם מוצאים את מזלם בכרכי הגויים בארץ זו או אחרת. הם נתכוונו - בעקב משבר-אוגאנדה - ליצור מכשיר נוסף לחיזוק תנועת-התחייה הלאומית, החותרת להגשים את מלוא חזונה - כאן ולא בשום מקום אחר - על-ידי "רניסאנס" של העם, הארץ והשפה, לפי שאף לא אחד משלושתם יקום לתחייה מבלי להיות ניזון מהשניים האחרים. זהו החוט-המשולש ובלתו אין. הגימנסיה "הרצליה" נועדה איפוא להיות בית-ספר תיכון עם נשמה ציונית - ואידך זיל גמור בפדגוגיה המודרנית של תחילת המאה. במגילת-היסוד לבניין הגימנסיה ברחוב הראשי של "אחוזת-בית" (ערשה של תל-אביב) נאמר, כי אבן-הפינה הזאת נורתה "בשנת אלף שמונה מאות ארבעים ואחת לחורבן בית-המקדש", ללמדך כי גם הבית אשר ייבנה כאן, תעודתו להעיד בפועל-ממש ומפי "התינוקות" כי התחלתא דגאולה אכן תבוא בעגלא ובזמן קריב, אם נרצה בכך.

אין תימה, שיסוד הגימנסיה העברית הראשונה קדם, בעצם, לבנין העיר, שבה שכנה אחרי-כן. היו נווה-צדק ונווה-שלום, כשכונות יהודים בצד יפו הערבית, והיתה תחילתה של "אחוזת-בית", למן העשירי באב תרס"ט. בשעה שאליעזר בן-יהודה הביע, במלאת שלושים לפטירתו של הרצל, את המשאלה, כי ב"עיר עבריה, עיר שכל יושביה ידברו רק עברית", יקום, על שם המנהיג שנפטר, "בית-ספר תיכון עברי", נתכוון בחזונו לירושלים ולא למקום "אוטופי" שאיננו קיים על מפת ארץ-ישראל¹. אבל מה שלא נקלט - ולא יכול היה להיקלט - באדמת-הטרשים של ירושלים המקודשת, נקלט משום-מה בחולות של מקום אלמוני שליד שפת הים-התיכון, בין עיר-הנמל העתיקה יפו לבין מושבות-האיכרים החדשות של פתח-תקווה, ראשון-לציון ורחובות. תוך שנים מעטות - וחרף הדלות, הפגיעות והגירושים - נעשתה איפוא גימנסיה זו, שכל-כולה חידוש ומורשת של "חדרים" ו"ישיבות" למוסד המרכזי של העיר הניבנית, מבחינה ציבורית ומבחינה תרבותית. מרכזיותה של גימנסיה זו עמדה בעינה עוד במחצית השניה של שנות העשרים, ומכאן אנו למדים, שנער-עולה, כיוון שנכנס לאחת מכיתותיה, נכנס ממילא אל לבה של תל-אביב.

נתן אלטרמן הצטרף בלא קושי מיוחד אל לימודי כיתתו החדשה במגמה ה"ספרותית", להבדיל מן המגמה ה"ריאלית" או ה"כלכלית". כיוון שנרשם לגימנסיה באמצע שנת-הלימודים נקבע מקומו במחזור הי"ז, שבו נמנה עם הבנים הבוגרים יותר. עברית ידע על בוריה וגם את כל מקצועות ההשכלה הכללית למד עד כה בשפה זו כבשפתו. כמובן, בגימנסיה "מגן-דוד" דיברו והורו בהברה אשכנזית, לא-כל-שכן את שיריו כתב בנגינה "ביאליקאית", עם-זאת גם ההברה הספרדית, המלרעית, לא היתה זרה לו, והמעבר מן האחת לאחרת לא הכביד הרבה, מה גם שמספר התלמידים-העולים, שמצבם כמצבו מבחינה זו, היה ניכר אז בגימנסיה "הרצליה". מכל-מקום היו חידושים הרבה בבית-הספר התל-אביבי, לעומת בית-הספר הדתי-הלאומי בקישינוב. שם תפסו לימודי-הקודש, לרבות משנה ותלמוד, מקום נכבד, ואילו כאן ב"הרצליה" עמד בראש הסולם התנ"ך, כל-כולו, בלי שום גניזה שהיא ואף נלמד בשיטה פילולוגית והיסטורית. בידוע, אחד המאבקים הקשים שנאבק בזמנו ד"ר מוסינזון במהלך עיצוב דמותה של גימנסיה זו נסב על הנין הזה של לימוד ספר-הספרים. עם כל עומק חיבתו למקרא תבע לקיים גם כלפי כתובים אלו יחס ביקורתי, הן לגבי חלוקתו לספרים הנקראים על שמות שונים ("ישעיהו א" ו"ישעיהו ב"), הן לגבי הנוסח המצוי והן לגבי הפירושים. "השיבה אל התנ"כ - כתב מוסינזון - צריכה להיות הסיסמה שלנו, אם חפצים אנחנו לדעתו כמו שנוצר ולהבין את תקופת יצירתו... בתנ"כ מוצאים אנחנו את שארית הספרות הלאומית המקורית של עם ישראל, החיי חיי חופש בארץ-ישראל בתקופת הבית הראשון והשני. לכן משתקפת היצירה החופשית של עם ישראל בספר-הספרים הרבה יותר מאשר בכל מה שיצר העם אחרי-כן"². אלמלא מורשת התנ"ך - הוסיף - לא היה קם הפלא של שיבת-ציון, ולא עוד אלא אין יפה מספר-הספרים להשיב אותנו אל הארץ הזאת מבחינת ההתערות בה בפועל-ממש כבמכורה ומבחינת הכרתה מחדש, על תולדותיה וטבעי נופה. התנ"ך והארץ משתקפים זה בזו אהדדי. "בעת לימוד החלק ההיסטורי של התנ"כ צריכה מפת ארץ ישראל להיות תמיד לעיני המורה והתלמיד... המפה תועיל הרבה להחיות את הסיפורים וגם לקשר במוח הילד את שני המושגים הטבעיים: עם וארץ". כאמור, גישה זו עוררה התנגדות ופולמוסים בארץ ובגולה, אך מוסינזון וחבריו לא סרו ממנה, עד שהוראת התנ"ך על-פי שיטה זו נהפכה לאחד מנכסי-היסוד של הגימנסיה, וכך עמדה בעינה גם בתקופת הלימודים של נתן, שאז הורו מורים דגולים את המקצוע הזה ובכללם דוד לוי, הנערץ במורים³.

מה שהעניק התנ"ך לתלמידי "הרצליה" בדרך הספרותית, העניקו להם הטיולים בארץ בדרך הטריטוריאלי. אף זה היה אחד מחידושי וכיבושי של בית-ספר תיכון זה, שלא היה לו אח ודוגמה מכמה בחינות, בהיווסדו בימי העלייה השנייה. מחולל הטיילנות בגימנסיה היה ד"ר חיים בוגרשוב, הוא שהראה לדעת הלכה למעשה, שאין טוב מן הטיול לשם העמקת זיקת התלמידים לארץ-ישראל, כמה שנאמר: "כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם נתתיו" (יהושע א, ג). היו טיולים שנערכו מפקידה לפקידה בסביבות יפו-תל-אביב, לשם הכרה כל-צדדית של הנוף בקירבת העיר (האקלים, הצמחיה, האוכלוסין וכדומה), ואחת לשנה נערך בימי חופשת-פסח "הטיול הגדול" שהיה נמשך בשביל הכיתות הגבוהות, עשרה ימים ומעלה⁴. בטיולים אלו הבליעו ברגליהם את כל הארץ, לאורכה ולרוחבה, ממטולה ועד ים-המלח, והגם שבתקופת לימודיו של נתן, במחצית השניה של שנות העשרים, שוב לא נתלוותה אל המסע השנתי אותה נימה פאתיטית כבימי המחזורים הראשונים (שאז היה המנהג שבכל חנוכה היתה הגימנסיה כולה עולה ברגל למודיעים, אל קברות החשמונאים), הרי

בכל-זאת טרם פג כוח-השראתו של אירוע פדגוגי זה, אשר הזין, ביודעים ובלא-יודעים, תלמידים של הגימנסיה "הרצליה" בתחומים שונים של פעילותם ושל יצירתם לעתיד-לבוא. נתן השתתף בחשק רב במסעות אלו של ההתוודעות לארץ-ישראל.

המחזור הי"ז, שאליו נכנס נתן בכיתה החמישית, היה מחזור רגיל ושונה מקודמו, שבו נוצרה התנועה החלוצית, הארצישראלית, של "החוגים". במחזור הט"ז היו כמה בניס שעלו לא-מכבר מפולין ומליטא, שטעמו שם טעמה של תנועת-נוער וביקשו להמשיך בחיי-צוותא כאלו גם בתל-אביב, כתלמידי הגימנסיה. הצטרפו אליהם בנות אחדות ממשפחות ותיקי העיר, תלמידות של בית-הספר לבנות בנווה-צדק. במגמה זו עודד אותם, הדריכם והשפיע עליהם המורה למאתימאטיקה, למוסיקה ולמקרא, ד"ר ברוך בן-יהודה - מי שהיה לפנים חניך הגימנסיה ובתום הלימודים האלו עשתה כשנתיים בקבוצת דגניה⁵. לעומת זאת, במחזור הי"ז, שמנה כששים תלמיד בשלוש כיתותיו המקבילות, לא נשבה רוח "קולקטיבית" כזו. בכיתתו "הספרותית" של נתן היו רוב התלמידים - בנות ומיעוטם - בניס. הבנים נטו למדעי-הטבע ולכלכלה, הבנות - לספרות. היו בעיתה חברות-חברות, שנתאספו אם לשם בידור ומישחק ואם ללימוד משותף. נתן לא היה שייך באורח קבוע לאחת מן החברות האלו. כל מי שזוכר אותו כלשהו מן התקופה היא - זוכרו כבחור לא-חברותי, מתבודד, שאינו מבליט, בשום אופן וצורה, את שונו והתבודדותו. מעולם לא הכריז עליהם. הוא היה נוכח בכיתה מבלי שהרגישו בו מעט. כשם שלא יצא מצדדיותו כדי להתבלט במעשי-קונדס, למשל, כן נמנע מלהדגיש את נוכחותו בכיתה על-ידי ריבוי תלמודו, או על-ידי דיבור בנושאים, שעמדו ברומו של עולם. בשיעורים היה ממעט להצביע, משנשאל היה משיב לענין, לפעמים היה נעצר בדיבור בגלל גמגום קל, מתגבר עליו וממשיך מיד כהלכה. חבריו לכיתה, ולא-כל-שכן מוריו, אם היו נשאלים עליו: איזה בחור הוא זה נתן אלתרמן, ברגיל היו משיבים, שהוא תלמיד טוב, מצניע לכת וביישן; מישהו או מישהי היו מוסיפים, שנתן הוא בחור אדיב, עוזר ברצון כשמתבקש, מבלי שעזרתו, הניתנת מיניה וביה, מכבידה על הנעזר, אם מעט ואם הרבה. אין הוא מחזיק טובה לעצמו. נתן לא עורר במיוחד את תשומת-לבן של בנות הכיתה: היו נערים מבריקים ממנו ונאים ממנו בחזותם, לבושו היה דל ומרושל, הז'אקט היה תלוי עליו כמו אינו לפי מידותיו וסודות לא היה ממתיק אף לא עם אחד. במישחקים היה משתתף ברצון, לא כמי שכפאו שד, אבל גם לא כמי שמשתוקק להצלחה מיוחדת, "לשבור" שיא כלשהו. מכיתה לכיתה היה יושב על אחד הספסלים האחוריים, כי היה גבה-קומה לפי גילו ומיטיב לראות למרחוק. מעולם לא ביקש להחליף את מקומו בתואנה כלשהי. חברו לשולחן היה י.ר. - נער שהתקשה בלימודים בכל המקצועות ונחשב ל"מיסכן" הכיתה. נתן לא עזב אותו לנפשו והלה דבק בנתן באהבה. הצילום היחיד שבידינו מימי "הרצליה" (פרט לצילום-הכיתה הרשמי שנעשה עם גמר הלימודים), מראה את נתן בחברתו של י.ר. בקיצור, הילד נתן מן הגימנסיה "מגן-דוד" היה הרבה יותר "מפורסם" מהעלם נתן בגימנסיה התל-אביבית.

ג

בתחילת תמוז תרפ"ט (שרגילים היו אז לציין תאריך על-פי הלוח העברי) נסתיימו בחינות-הגמר ובאמצע החודש נערך טקס-הסיום של מחזור י"ז. תעודתו של נתן היתה מצויינת, אם כי היו בכיתה מצויינות ממנה. מבחינת רמת הציונים לא היה בה הפרש בין המקצועות ה"הומאניסטיים"

למקצועות ה"ריאליים" - באלה ובאלה הגיע נתן להישגים יפים. בלתי-מספיק קיבל רק בציוור, וזאת לא רק מפני כך שמתבע-ברייתו היו לו "שתי ידיים שמאליות" ואת העט אנוס היה להחזיק ביד-שמאל בין האצבע והאמה (ולא בין האגודל והאצבע, שהיא החזקה הטבעית). בציוון הגבוה ביותר - עשר - זכה בספרות כללית וגם בהתעמלות. הוא הצטיין בגמישות הגוף והיטיב לרוץ. לעומת זאת, במקצוע "שלו" שלעתיד-לבוא נמנע מלגלות פעלתנות יתירה, אף כי גם במשך השנים ההן זכה כמה פעמים לשמוע מפי מורים דברי-שבח על סגנון חיבוריו ותוכנם, ואפילו היו מקרים שנתבקש לקרוא חיבור באוזני הכיתה כחיבור לדוגמה. בת מבנות הכיתה זכרה חיבור של נתן שהרשים את כולם, את המורה ואת התלמידים, ועניינו - השוואה שנתן ערך בין שאול המלך לדוד המלך: בהשוואתו בין שני המלכים הגיע לידי מסקנה, שמבחינה מוסרית והגדולה הטראגית הבכורה לשאול ולא לדוד. מכל-מקום ידעו בכיתה שנתן מיטיב למשוך בעט, אף כי איש לא חשד בו, לא בן ולא בת, כי בהסתר הוא כותב שירים. גם אילו היה להם כאן, כבגימנסיה של קישינוב, עתון של תלמידים, ספק רב אם נתן היה משתתף בו ומפרסם בו מפרי עטו. שוב לא היה ילד תמים. כמו-כן ידעו מקצת חבריו, וביחוד מי שנעזר בו מדי פעם בפעם, כי לנתן ידיעות מופלגות דווקא במקצוע הריאלי שנקרא אז "קוסמוגרפיה", שהיא מעין אסטרונומיה, או מדע הגרמים השמימיים. מבין השפות הזרות למד אנגלית וצרפתית, וגם קצת ערבית, ובשתי הראשונות שוב היה "טוב".

ובכן, באוגוסט 1929 הגיע הזמן להיפרד מן הגימנסיה "הרצליה", שבו עשה נתן במשך ארבע שנים ומעלה. כדין וכמקובל נערכה חגיגה של סיום, המתוארת כלהלן: "אולם מקושט דגלים עבריים ומרופד שטיחים. מסביב לבמה רוכזו תמונות הרצל, נורדוי, אחד-העם, וייצמן, אושיסקין, בלפור ואיינשטיין. באמצע האולם, על פרשת שבילים, ניצב פסלו של יעקב מוזר ז"ל, שבכספו נבנה בשעתו בנין הגימנסיה. בשורות הראשונות של האולם - אורחים מוזמנים, מורי המוסד, חברי הוועד-המפקח והתלמידים הבוגרים (ס"ד במספר). בשורות האחרונות - התלמידים והבוגרים מן המחזורים הקודמים". אחרי נגינת ההימנון האנגלי לכבוד מר באומן, מנהל מחלקת-החינוך הממשלתית, פתח ד"ר מוסינזון ואמר ש"אם כי אין עוד במחזורים האחרונים אותו הרטט המיוחד שהיה מלווה אל המחזורים הראשונים, הרי בכל-זאת עוד חרד הלב בשעת הפרידה וכו'". הוא מקווה, הטעים, כי "כל הבוגרים היוצאים לחוץ-לארץ להשתלם, סופם לשוב ארצה ולהיות אזרחים נאמנים בה", ולבסוף הזכיר בריגשת-הלב את "טיול הפרידה של הבוגרים, שערכה השנה הגימנסיה לעבר-היידן, וממנו שבו כל המטיילים מלאי רשמים עמוקים ובכוחות מחודשים⁶. הגיעה העת להיפרד גם מן המורים. לימים הציב אלתרמן אנדרטה ספרותית לשלושה מהם - לברוך בן-יהודה, לדוד לויין ולחיים בוגרשוב. אצל הראשון למד מאתימטאטיקה וזמן-מה גם היה מחנך הכיתה. ב"כנרת, כנרת" הוא מופיע בשם מרדכי - הלא הוא אותו בחור מוזר, אשר איבד סכום-כסף מכספי הקבוצה, או שמא נגנב ממנו, ואף-על-פי שהיה שומר-חינם התעקש להחזיר הכול עד לפרוטה האחרונה, הגם שמשלו לא היה כל-מאומה, בדגניה ערכו לו משפט, הואיל והתייחס באי-אמון לחבריו וחשד בהם שהם חושדים בו, שאיך-שהוא היתה בלכ-זאת ידו במעל וכו' וכו' כעלילת המחזה⁷. את "רבי דוד לויין" הספיד אלתרמן במלאת שבעה למות המורה בשנת תשכ"א, לאמור: "אלה שהכירוהו ואהבוהו ישמרו בלבם את דמות אישיותו החריפה והמובהקת אשר סימני עצמיותה וייחודה לא קהו עם השנים, את זכר חכמתו המלוטשה והחדה, אשר זיק הספקנות והאירוניה היה מרצד בה ומאיר את להבה, את זכר אמנותו המופלאה

בתפיסת בעיות ואישים ומצבים בתמציתם, לטביעת חותם לא-נשנה של כינוי והגדרה ומיצוי, ואת היות כל זה, עם עושר תלמודו השופע והמתחדש תמיד, ארוג ומעורה, על אף הייחוד האישי המובהק, במעבה אופיה ואוצרותיה של מורשת עם חיה ושוקקת, אשר אפפה אותו תמיד. הן באוהלה של תורה והן בהיותו מוציא ומביא בענייני הכלל והן בשיחת חולין בין רעים כאחים לו⁸. את "הדוקטור בוגר" (הוא בוגרשוב) הזכיר אלטרמן ב"טור השביעי" שנכתב בשנת תשט"ז, "עם יובל הגימנסיה 'הרצליה', בעוד בנינה עומד תלו". שהרי הבנין הזה היה גם זירת רובי מאבקיו של ד"ר בוגרשוב. כאן, בחצר, הקהיל פעם אחרי פעם אסיפות-מחאה נגד הספסרות בדירות ובמגרשים, בתובעו מן הדיירים שלא להיענות לתביעות לשלם יותר "ולא לזוז מהדירות ומהחנויות השכורות, למרות כל איומי בעלי-הבתים והשמטרה"; וכאן בחצר זו ניהל שוב ושוב את מאבקיו הנלהבים למען העברית כשפה בלעדית בכל אורחות-החיים בארץ.

הדוקטור בוגר יכול היה לומר, איפוא, שבנין הגימנסיה ואנוכי חד ניהו - וכל תלמיד ער וקשוב למתרחש יכול היה להתרשם מהזדהות זו, ללמוד ממנה ולהתחנך עליה, ביודעים ובלא-יודעים. אסיפות-עם נתקיימו כאן בעניינים רבים ושונים, שעמדו אז ברומו של העולם התל-אביבי; תיאטראות החלו מכאן את הצגותיהן; סופרים נתכנסו פה לנשפיהם הספרותיים, וזה היה המקום שבונערכו המסיבות של "עונג שבת", בהשראתו של חיים נחמן ביאליק, לאחר שמקומן הקודם, בבית-הספר לנגינה "שולמית", ברחוב יבנה, נעשה צר מהכיל את כל הקהל הגדול שבא להשתתף ב"עונג", בטרם נבנה מקומו המיוחד ב"אוהל שם". אורחים חשובים שנזדמנו לתל-אביב - כל ציבור מורי הגימנסיה ותלמידיהם הוצגו בפניהם, ברחבה שלפני הבנין, וכאן ניתנה לתלמידי "הרצליה" מדי פעם בפעם ההזדמנות להכיר פנים אל פנים את הציוניות-בלי-מרכאות, לראות ולשמוע את סוקולוב, את וייצמן, את אושיסקין ועוד אישים מגדולי הדור בתנועת-התחייה של שנות העשרים. וחיים נחמן ביאליק במרכז, בכלל ובפרט לגבי בית אלטרמן למיום שקנה לו שביתה בעיר זו. יצחק אלטרמן היה נמנה, כמובן, עם הבאים הקבועים למסיבות של "עונג שבת" - מעין גלגול של "סעודה שלישית" מסביב לרבי חיים נחמן - וכן היה מקפיד על בנו נתן שיתלווה אליו, גם אם לא תבע זאת ממנו בפה. מה גם שנתן ממילא נמשך למחיצתו של חנ"ב, אף-על-פי - ואולי דווקא משום - שכבר טעם, אם בגלוי ואם בהסתר, טעמה של השירה הכי-מודרנית של אורי צבי גרינברג ב"דבר" ושל אברהם שלונסקי ב"הדים" וב"הארץ" (עתון הבית).

ד

נתן, הגימנזיסט התל-אביבי, הלך שבי אחרי שירתו החדשה, הצעירה, הארצישראלית והמלרעית של אברהם שלונסקי, שישב בתל-אביב למן תרפ"ב. כאשר הופיע בהוצאת "דבר" ספר השירים והפואמות שלו "בגלגל" היה המשורר כבן עשרים-ושבע, והתלמיד - כבן שבע-עשרה. ביאליק היה נערץ מאוד, גבוה מעל גבוה. שירתו היתה בבחינת כזה-ראה-וקדש, ואילו שירתו של שלונסקי היתה קרובה ללב, מובנת מלגו, עליה כבר אפשר היה לומר בפה מלא: את סיפורך היא מספרת... לבד מה שנוף הארץ, בכפר ובעיר - הגלבוה, הגליל, תל-אביב - שימשו נפשות-פועלות בשירה זו, ולבד מה שמאידך גיסא היו בה זכרים דברים משם, שהמבוגר והצעיר יותר חזום מבשרם ("הה, תמוז בלהות על אדמת אוקראינה / ואני עוד נער עם נערי ישראל"), הרי ששירי שלונסקי "בגלגל" פירנסו הן את רגשי התוגה

והיגון של העלם המתבגר והן את תשוקתו הטבעית למרי ולמרד. שירת "הפייטן הסולל בישראל" היתה נועזת, מעזה פנים, שוברת מוסכמות, פרובוקטיבית בתקופת בראשיתה, והקריאה בה, תוך כדי בליעתה, אם אפשר לומר כן, היתה לה השפעה משחררת ומוציאה אפשרויות שרירות חדשות מן הכוח אל הפועל.

בכל אותן שנים של גימנסיה "הרצליה" כתב נתן שירים, אנוס על-פי סטיכיה פנימית, ראשונית, ותוך כדי כך נשתנתה בהדרגה נגינת שיריו שבפנקסו החדש, עד שנעשתה "ספרדית" כהלכתה, כנגינת הדיבור ברחוב ובבית-הספר. השיר התל-אביבי הראשון (א' באייר התרפ"ה) הוא שיר על הים ושמו "בלב ים" - כמוהו כשיר הקודם שנתחבר עוד בקונסטאנצה. הים המופיע בקונטקסט זה או אחר, אם כגיבור ראשי ואם כרקע, אבל בין כך ובין כך בולטת אצל המחבר הצעיר אובססיה זו להזדקק לסמל "הים" במופשט, כדי לבטא הלכי-נפש עצבים של אינסופיות, של גורל נחרץ, או של "מבול" וקץ-כל-בשר. כיוצא בו המיטאפורות "דממה" ו"דום", החביבות על נתן והוא צריך להן. בשיר אחד, שהוא ספק פואמה ספק פזמון (ניכרת בו נימה אירונית), מסופר על בחור תל-אביבי, ש"שני לבות לו" ו"שני לבות מושכים אותו" / לעברים שונים: "האחד אומר לו להישאר בארץ-ישראל ולא לזוז מפה, והשני - לחזור אל הגולה, לאבא-אמא; סופו שהוא טורף את חייו בכפו, הוא מוצא את מותו לא כאן ולא שם, אלא במצולות הים. נראה שנתן טרם התערה לגמרי בסביבתו החדשה. באלול תרפ"ה הוא עוד כותב שיר ה"מוקדש לחברי בקישינוב".

הואיל ומן-הנמנע לקרוא את שירי-הילדות-והבחרות של נ"א תוך כדי שיכחת שירתו הגדולה, היותר-מאוחרת, אפשר לראות בשיר "ההלך" מכסלו תרפ"ה ניצן ראשון של מוטיב אלתרמני מובהק, שזו לשונו:

הֶלֶךְ נוֹדֵד עִם מְקוֹלוּ בְּיָדוֹ,

עוֹבֵר בְּשָׂדוֹת, בְּיַעֲרִים.

סְעָרוֹת אַיְמוֹת תְּחוֹלְלָנָה סְבִיבוֹ,

יִלְעָגוּ לוֹ רוּחוֹת אֲכֹזְרִים.

וְחוֹמוֹת לוֹ יִצְיִגוּ בְּדֶרֶךְ נֶשֶׁל כְּפוֹר,

נֶשֶׁל גְּנֶשֶׁם, נֶשֶׁל נְשֻׁלָּג, נֶשֶׁל עֵב,

רַגְלָיו הֵם יִקְפִּיאוּ, עֵינָיו יִסְמָאוּ,

יִרְטִיבוּ בְּגָדֵי סְמֶרְטוּטָיו.

אֵךְ הוּא זְקוּף קוֹמָה וְאַמִּיץ לֵב, יַעֲבֹד

וְיִבְקִיעַ בְּיַנְיָהֶם לוֹ נְחִיב.

אֲלֵי נְשֻׁמֵשׁ הַדְּרוֹר הַרְחוֹקָה, הַיְחִידָה,

אֵל כּוֹכֵב הָאוֹרָה וְהַזָּיו.

וְהִיָּה אִם תִּרְאֶה אֶת הַהֶלֶךְ הַלְזוֹ

**נָא חֲזַק אֶת רוּחוֹ וְנַחֵם.
כִּי רְחוּקָה הִיא דְרָכּוֹ, חֲשׂוּכָה וְכַבֵּדָה
וְהִסְעֵר עוֹד עַוְוֹתָם.**

מי הוא ההלך הזה, הגיבור הנודד? מסתבר, שזהו הילד נונקה, שהיה נע-ונד מתחילתו, שאמנם עבר "בשדות, ביערים", בגשם, בשלג, בכפור, בהליכתו אל ארץ השמש והדרור. בעשרות שירי הפנקס שמן השנים תרפ"ה-תרפ"ז בולטת נטייתו של נתן לכתוב שיר-סיפור במתכונת של באלאדה, שסופה מוכרח להיות טראגי. דרך משל: מעשה בבת-מלך, המתגוררת ב"ארמון רם" ששם היא מצפה "דומם לבוא הזר" המתמהמה בדרכו הרחוקה אליה; היא יושבת ליד החלון והוזה איך הוא יראה לכשיגיע, מה יאמר לה ומה תשיב לו. והנה כבר חלפו שעות מרובות והוא טרם הופיע והיא חרדה לו "אם חי הוא עוד או מת / אם לא מונח הוא זה עתה / בלב מדבר לוחט". סוף דבר, שנגזר עליה להמתין לאביר-לבה עד-בלי-די, מבלי שיוודע לה אי-פעם מה ש"עביבי-שמים" כבר יודעים, ש"בן-המלך לא יבוא לעד" -

**הַקְּשֵׁב, הָאֵזֶן. בְּפִרְחֵקִים
קוֹל אֲנֻחָה רוֹעֵד,
בְּיָם צְלִלִים, בְּדוּמִיָּה
נִיצוֹץ אֲחֵרוֹן רוֹעֵד.**

**וּבֶן-אָדָם עוֹד מְבִיט
וְלֹא יָדַע עַל מָה
לְבוֹ עֲלִיו כֹּה יַעֲגֵם
וּבַת-עֵינֹו תִדְמַע.**

באלאדה אחרת, הקרויה "בלדה" ותו לא, סובבת על דמותו הטראגית של שאול המלך ומותו בגבורה בשדה-הקרב על הגלבע. המלך יודע כי כבר נגזר הדין ואין להשיב, שהממלכה תיקרע מידי וּאֶף-עַל-פִּי-כֵן - ואולי דווקא משום כך - הוא לוחם נואשות באויביו הפלישתים בפעם האחרונה. בלחימתו זו, שאינה פוסקת גם לאחר שנפלו שלושת בניו, יש משהו - בעיני המחבר - של התגרות באלוהים ובשליחו-נביאו שמואל. כאשר שאול מוקף יורים פלישתים, "אנשים בקשת", הוא מפגיע בנושא-כליו לדקור אותו לבל יפול חי בידי אויביו, אך כיון שהלה מסרב בבהלה לעשות את רצונו האחרון של אדוניו, נוטל שאול את חרבו ונופל עליה, או כנוסח ה"בלדה" -

**נֶשְׁקַט, חוֹר עַל חֲנִיתוֹ
נִפְל הַמֶּלֶךְ הַמְּנַצֵּחַ,
נִעְרוּ רַק הוּא רָאָה אוֹתוֹ,
רַק הוּא עַל גְּוִיָּתוֹ נֶאֱנַח...**

הִיָּתָה דְּמָמָה. דָּבַר מָה כּוֹאֵב
וּמְלֵא עֲצָבוֹת בְּאוֹיֵר רַחֵף.
קִרְנֵי נְשִׁיעָה אֲדַמְדָּמוֹת
בְּלֶהֱב הַחֲנִית הַבְּרִיקוּ עוֹד...
וְדָם, לְרֹאשׁ עֲבֵעֵ-יָגוֹן
עֹנְדוֹ אֶת זֶר הַנְּצַחוֹן.

את מי ניצח שאול המלך, אף-על-פי שהוא "מנוצח"? מסתבר, שהסכימה דעתו של נתן לדעת גדול ממנו, לדעתו של שאול טשרניחובסקי, ששר, כידוע, שירי-הלל לנושא כתר-המלוכה במריבתו עם איש-הנבואה וסיים את הפואמה שלו "בעין-הדור" במלים אלו:

וּפְנִיּוֹ [פְּנֵי שְׁאוּל] חֹרֵוּ, אֶךְ בְּלָבוֹ אֵין מוֹדָא
וּבְעֵינָיו מִתְנוֹצְצוֹת - הַיְאוֹשׁ הַנוֹרָא.

ייתכן איפוא שנתן כתב את הבאלאדה הזאת באותם ימים בהם עסקה כיתתו בגימנסיה בפרשה זו מימי מלכי ישראל, וחיבורו על המלך שאול צויין לשבח אולי גם מפני חידוש שחידש בו כי "המלך המנוצח", שהציל את כבוד המלוכה במותו ההירואי, מות-אי-הכניעה, זכה לחסד-של-אמת על-ידי קרני-השקיעה שענדו לראשו "זר-נצחון".

שיר אחר משנת תרפ"ז (כמנהג ותיקים נהג נתן בפנקסו להוסיף הא ולרשום, במקרה זה, התרפ"ז) נקרא "ראשית חזון" ועניינו - דיבור ראשון של אלוהים במישרין אל הנער שמואל, כמסופר בספר שמואל א', ג' ד-י, איך הנער שומע פעם ופעמיים ופעם שלישית קול קורא לו בשמו, אבל הוא, ש"טרם ידע את ה'", מדמה כי עלי הכהן קורא לו, עד שלבסוף, אחרי הליכה הלוך ושוב, הוא מבין מה פשר הקול והוא משיב לאמור: "דבר, כי שומע עבדך". שיר זה, שאף הוא בעל נימה באלאדסקית, מעיד בבירור על השתכללות יכולתו של נתן לעשות מלאכת-מחשבת פיוטית במיזוג של מנגינה, תמונה ורעיון, אך מכל-מקום ספק, אם היה בוחר בסיפור-מעשה תנכ"י זה כדי לעשות ממנו שיר, אילמלא הפעים אותו איזה רגש של הזדהות אישית עם הנער שמואל הנקרא ואינו יודע מי קורא אותו ולמה, ואילמלא העז לתאר מעמד של ראשית-חזון כדרך שתיארו אברהם שלונסקי בשירו "התגלות" בפתח הספר "בגלגל". כביכול ביקש נתן לומר לעצמו, שהוא יודע כי עוד חזון למועד, אך חזון התגלותו גם הוא בוא יבוא.

היפים שבשירי-התאמנות אלה הם שניים, שלושה "שירי-אהבה", שבהם נזכרת בפעם הראשונה התיבה "את", או נוכחותה של נערה, שהיתה וחלפה, נרמזת בהם ברמז דק. דרך משל בשיר משנת תרפ"ו שאין לו שם:

וְשׁוֹב אֶתְ עוֹבְרָת, וְשׁוֹב אֶתְ חוֹלְפָת
בְּקֶרֶן אוֹרָה, כְּכּוֹכֵב מִתְנוֹצֵץ

שְׁהָאִיר לְרַגְעִים אֶת הַלַּיִל הַשְּׁחוּר
וְכָבָה.

וְשׁוּב אֶת עֹבְרֹת, וְשׁוּב אֶת חוֹלְפֹת
כְּחֹלֶם חֲרִישִׁי, כְּשִׁירָה דוֹמָה,
מְלֵאָה נְעֻגֻעִים, נְעֻגֻעִים נְעֻלְמִים
וְאֶהְבָּה.

וְאַחֲרֵי שֶׁהִלַּכְתָּ עוֹד נִימָה יְחִידָה
בְּלִבִּי מְרֻטָּט, זְעֵה וְהוֹמָה.
וְאֲנִי לֹא אֲדַע אִם לְשֹׁמֵחַ אוֹ לֹא
עַל הַצֵּל שֶׁחִלַּף וְעָבַר.
כִּי מָה הֵם חַיִּי מִלְפָּנַי שְׁנוֹרָאָה,
וּמָה הֵם אַחֲרַי שְׁנוֹסְתָּר.

שיר זה, ששוב מראה את נתן כשוליה דבי-ביאליק, בכל-זאת מעיד כי משורר מבטן-ומלידה מנסה בו בחשק את קולו.

ה

עם התקרב גמר השליש האחרון של הלימודים בגימנסיה "הרצליה", ונתן הוא כבר כבן תשע-עשרה, צריך היה להחליט מה יהיה אחר-כך. במה יעסוק? אם ילך ללמוד באוניברסיטה - מה ילמד והיכן? מרבית גומרי הגימנסיה שבחרו בהשכלה גבוהה, לשם רכישת מקצוע ותואר, היו יוצאים לחוץ-לארץ - לאנגליה, לגרמניה, לצרפת. האוניברסיטה בירושלים שנוסדה בתרפ"ה עמדה עדין בתחילתה ובעצם לא היתה בשנת תרפ"ט אלא פאקולטה אחת למדעי-רוח, בעיקר מדעי-היהדות ומזרחנות. זה לא משך את נתן. הוא לא נמשך לא לירושלים ולא למקצועות אלו. הוא גם לא היה חבר "התנועה" כמו אחרים מבני מחזורו שהצטרפו ל"חוגים", מיסודו של המחזור הקודם. נתן נשא את עיניו לצרפת, לפאריס של השירה, של התיאטרון, של החירות, אך עדיין לא הוחלט סופית, שתכלית שהותו בצרפת במשך כמה שנים, על חשבון ההורים, תהיה לימוד אגרונומיה דווקא. בחירה זו נפלה מאוחר יותר, לאחר שכבר עשה חודשים מספר בסורבון. על-כל-פנים הוחלט שאחרי החגים של תרפ"ט יסע נתן לפאריס, ללמוד באוניברסיטה. אלא שבינתיים פרצו מאורעות-דמים והיו קורבנות הרבה בירושלים, בחברון, בצפת ובחיפה וגם על גבול יפו-תל-אביב. באותם ימים קשה היה לצאת את הארץ ואף-על-פי-כן קבעו בבית, בעצה אחת עם נתן, שלא לדחות את התחלת הלימודים. באוקטובר 1929 הפליג נתן מחיפה למארסיי באוניה הצרפתית "פרובידאנס".

¹ וזו לשון הקטע במלואו, שממנו הבאתי את המשפט הנ"ל: "צריך לבנות על שם ד"ר הרצל שכונה גדולה עבריה, עיר עבריה, עיר שכל יושביה ידברו רק עברית, שבכל חוצותיה ורחובותיה תישמע רק הלשון העברית, שבחנויות ובכל בתי-העסקים ידברו רק עברית. ובעיר העברית הזאת יכוננו על שם ד"ר הרצל בית-ספר תיכוני עברי - והכל על שם הרצל. זה יהיה לעת עתה זכרון, שיגשים את תכונתו הלאומית של יוצר הציונות המדינית". נדפס ב"ההשקפה", שנה ה', גליון מ"ח: מובא כאן לפי "סיפורה של הגימנסיה "הרצליה": נכתב, נערך והוגש לדפוס על-ידי ד"ר ברוך בן-יהודה, תל-אביב, תש"ל.

² בן-ציון מוסינזון, התנ"ך בבית-הספר, "החינוך", שנה ראשונה, ניסן תר"ע-אדר תרע"א, יפו. על "מלחמת התנ"ך" בגימנסיה "הרצליה", ראה "סיפורה של הגימנסיה..." מאת ד"ר בן-יהודה, עמ' 95-98. פתח במערכה זו הסופר זלמן אפשטיין, שאמנם הוקיר מאוד הגימנסיה העברית בתל-אביב ("הוא צעד לאומי גדול לשחרר את הרוח הישראלי משעבוד-הגלויות"), עם-זאת טען שתכנית-הלימודים לוקה בחסר מחמת צמצום הלימוד של המשנה והתלמוד, שבלעדיהם תהיה "האינטליגנציה העברית לקויה, בחסור לה השאור שבעיסה והמלח של היהדות החיה בכל שטף מרוצתה ההיסטורית". נדרשה התערבותו של אחד-העם, שסמך את ידו על תכנית-הלימודים הקיימת, אם כי גם הוא חשש מפני בלעדיות תנ"כית ועל-כן המליץ להעמיק את הלימודים בתלמוד, בספרות ימי-הביניים ובתולדות ישראל לאחר החורבן. לימין מוסינזון במאבק זה עמד בעקביות ובהתמדה חיים בוגרשוב, שניגש לסוגיה זו בעיקר מצד לימוד ידיעת הארץ. במאמרו: "ידיעת ארץ-ישראל על-פי המקורות העבריים" ("החינוך", שנה שביעית (תרפ"ד) חוברת א') כותב בוגרשוב: "עוד לא נכתב ספר כתנ"ך, שכמוהו יאיר לנו את דרכנו בעברנו על פני הארץ לאורכה ולרוחבה, שכמוהו יאיר לנו בכל שאלות-החיים בארץ - שאלת הגבולין, מיבנה פני האדמה, האקלים, מנהגי התושבים מדור דור... התנ"ך הוא הביאור היפה ביותר למפת ארץ-ישראל וארץ-ישראל היא האילוסטרציה הנהדרת ביותר לתנ"ך. שני הדברים האלה - ארץ-ישראל ותורת ישראל - קשורים הם זה בזה בקשר לא-ינתק".

³ עליו ראה להלן, בעמ' 58.

⁴ כותב ד"ר בן-יהודה בספרו: "[ד"ר בוגר] יצר את הווי הטיול בארץ, הרים אותו מדרגת בידור והנאת-נפש למבצע חלוצי, שהעזה ואפילו הסכנה כרוכות היו בו והפך אותו לנכס-יסוד בין נכסי התרבות החדשה בארץ, לערך ציוני ישובי".

⁵ על ברוך בן-יהודה ראה עוד להלן, הערה 46, לעמ' 58.

⁶ "הארץ", י"א בתמוז תרפ"ט (19.7.29)

⁷ את מעשה הכסף וכל מה שאירע מסביבו שמע אלתרמן מפי ותיקי דגניה ולא מפי ד"ר בן-יהודה עצמו, אך הלה אישר באוזני, שכך אמנם התגלגלו הדברים ב"ימים ההם", בהדגישו כי שאר קווי דיוקנו של "מרדכי" הם פרי דמיונו של המחזאי. נ"א דאג להזמין את מורהו הוותיק להצגת-הבכורה של "כנרת, כנרת" והושיבו באחת מן השורות הראשונות, ליד חברי הממשלה.

⁸ "דבר", 22 בדצמבר 1960 וכן "הטור השביעי", כרך ב', עמ' 177.